

T. G. BOCKI KONSTITUTSIOONIPROJEKT (1818. A.)*

A. V. PREDTETSENSKI,
ajalooteaduste doktor

Venemaa ühiskondlik-poliitilise mõtte arengut käsitlevate materjalide uurimine ajavahemikust 1815—1825. a. võimaldab konstateerida rida väljaastumisi isevalitsuse ja pärisorjuse vastu aadli eesrindlike esindajate (ja osalt ka juba raznotšinetsite) poolt. Need väljaastumised tõendavad üldist meeleolutõusu, mis haaras vene ühiskonna eesrindlikku osa perioodil, kus teravnes konflikt feodaal-pärisorjusliku riigi kapitalistlike arengutendentside ja tema pärisorjusliku kesta vahel. Ühiskondliku tõusu suurimaks avalduseks vaadeldaval perioodil oli dekabristide ülestõus, mis V. I. Lenini iseloomustuse järgi oli esimeseks revolutsiooniliseks väljaastumiseks Venemaal.

Kuid dekabristide liikumine ei olnud ainsaks klassivõitluse kasvu näitajaks riigis. Kümne aasta vältel — 1815. kuni 1825. a. — toimusid kollektiivsed ja individuaalsed väljaastumised aadli ning raznotšinetsite eesrindlike esindajate poolt, kes ei kuulunud dekabristide organisatsioonidesse. Näitena võib tuua «Vabadusvõitlejate Ühingu», mille asutamise mõte tärkas 1823. a. Uraali Verhisetski tehase kontorikirjutajal ning tehasekooli õpetajal A. Lotsmanovil, salajase poliitilise ühingu organiseerimise katset 1822. a. Odessas, mida üritasid kaupmehepoeg V. I. Sukatšev, kaupmees M. K. Aristov ja kolleegiumi registraator G. S. Radulov, Moskva ülikooli õliõpilasringi, mida hiljem mainib 1824. a. ülikooli astunud N. I. Pirogov ning salaühinguid Poolas ja Leedus, mis tekkisid 1817—1820. a. Vilno üliõpilaste ja mõnede Poola linnade gümnaasistide keskel. Mittedekabristlike poliitiliste ühingute tekkimine ajavahemikus 1815—1825. a. tõendas eesrindliku seltskonna püüdlust ühendada üksikute inimeste pingutusi nende võitluses isevalitsuslik-pärisorjusliku monarhia vastu.

Salajaste ning legaalsete ühenduste kõrval, mis võitlesid isevalitsuslik-pärisorjusliku monarhia vastu teostunud või ettevalmistatud väljaastumiste abil, toimusid väljaastumised ka üksikisikute poolt, kes ei kuulunud mingitesse ühendustesse. Sääraste vangide hoidmine Schlüsselburgi kindluses, nagu seda olid alamlipnik Kalinin, rittmeister Ignacy Moszczyński poola sõjaväeteenistusest ja teised, mõnede autorite jälitamine tsenori poolt, silmapaistev hulk illegaalseid poliitilisi kirjandusteoseid — kõik see tõendab üksikute isikute võitluse olemasolu isevalitsuslik-pärisorjusliku korra vastu. Samasugune oli ka T. G. Bocki väljaastumine 1818. a., kellele on pühendatud käesolev kirjutis.

* Ettekanne NSV Teaduste Akadeemia Ühiskonnateaduste Osakonna teaduslikul sessioonil 11. juulil 1952. a.

Bock käis läbi kogu eesrindlikule vene aadlile omase ideelise arengu-tee. 1812. a. Isamaasõjast osavõtjana koges ta endal selle tohutut mõju. Vene rahva 1812. a. vägitegude valguses sai talle eriti selgeks pärisoriste rahvamasside olukorra raskus. Talle hakkas vastikuna tunduma vägivalla ning valede süsteem, millele tugines isevalitsuslik-pärisorjuslik monarhia. Valusalt mõjusid talle need armee mõnitamised, mis levisid eriti laialt pärast Isamaasõda. Kõrgelt kultuurse ning vene kultuuri tõeliselt armastava inimesena ei võinud talle tundmatuks jääda viha rahva loomingulisi jõude toorelt rõhuva süsteemi vastu.

Bock ei olnud salauhingu liige ega võtnud osa dekabristide liikumisest. Ta ei kuulunud ühtegi kirjanduslikku ega kirjanduslik-ühiskondlikku ühendusse, kuid ta ei piirdunud ka üksnes valitsevate majanduslike ja sotsiaalpoliitiliste tingimuste kritiseerimisega talle lähedaste ning sarnaselt mõttevate inimeste ringis (kui ainult selliseid tema ümber oli). Nii nagu mõnedki kõige mehisemad eesrindliku aadli esindajad, viis ta oma protesti välja kabinetist, kus ta mõlgutas mõtteid kodumaa saatuse üle. Ta valmistus väljaastumiseks Liivimaa maapäeva liikmete ees. 1818. a. ta kirjutas oma kirja, mille kavatses avaldada maapäeval, kuid ta ei jõudnud seda teha. Ta saatis selle kirja tsaarile, mille tulemuseks oli tema sulgemine kindlusesse. Bock toimis nii, nagu toimisisid vähesed eesrindliku aadli esindajad: ta paiskas tsaarile endale näkku karmi ning raevunud paljastuse sõnad. Sellel olid tema jaoks hukutavad tagajärjed, kuid nimelt seetõttu omandaski Bocki väljaastumine oma koha vabadusliikumise ajaloos Venemaal. Lenin õpetab, et «ka sõna on tegu; see tees on vaieldamatu ajaloo suhtes üldse või nende ajaloo-epohhide suhtes, kus puudub masside avalik poliitiline väljaastumine».²

Timotheus Eberhardt Bock sündis 13. novembril 1787. a. Liivimaal. Ta kasvas Aron Christian Lehrbergi — tulevase silmapaistva ajaloolase ning akadeemiku juhtimisel, kes juurutas oma kasvandikus kalduvusi kirjanduse, kunsti ning teadusega tegelemiseks. 17-aastasena astus Bock sõjaväeteenistusse. Ta võttis osa Vene-Türgi sõjast 1806—1812. a., Isamaasõjast ja sõjakäikudest välismaile 1813—1814. a., omandades julge ning energilise ohvitseri kuulsuse. Kuid sõjaväeteenistus oli Bockile ilmselt vastumeelne. Mõningad tema kirjad ja märkmed, milles ta pöördub tsaari või sõjaväes kõrgetel kohtadel teenivate isikute poole, tõendavad seda, et ta tundis kutsumust suuremate avaruste järele. Ta unistas ühiskondlik-poliitilisest tegevusest, mis oleks kaasa aidanud Venemaa majanduslikule ja kultuurilisele arenemisele. Tema kirjadel ning palvetel ei olnud reaalseid tulemusi. 1816. a. läks ta erru ning asus elama oma sugukonna mõisa Võisikul.

1816—1818. a. külastas Bock Tartut ja Peterburi. Ta lähenes V. A. Žukovskile, kellega tal tekkis väga sõbralik vahekord. Kahjuks ei ole meil Bocki teistest sõpradest või tuttavatest peaaegu midagi teada. Võisikul elades tegeles Bock Lehrbergi biograafiaga. Meieni ulatunud katkendid sellest tööst sisaldavad palju huvitavaid mõtteid. Bock astus välja pärisorjuse kaotamise, kolmanda seisuse loomise, kohtu- ning haridusreformi ning majanduspoliitika muutmise eest. Kõneldes Lehrbergist, esitas Bock oma vaated ajaloo ülesannete kohta. Ta väidab, et ajaloolane peab olema poliitikategelane, et ajaloo ülesanded muutuvad poliitilisteks, poliitika

¹ Bocki kiri on avaldatud käesoleva artikli autori poolt koguteoses «Декабристы и их время. Материалы и исследования». Toimetanud M. P. Aleksejev ja S. V. Meilah, Moskva-Leningrad, 1951. a., NSVL Teaduste Akadeemia kirjastus.

Sealsamas on esitatud ka peamised bibliograafilised ning täiendavad eluloolised andmed Bocki kohta.

² V. I. Lenin, Teosed, 9. kd., lk. 51.

aga peab toetuma ajaloole. See teos, nagu paljud teisedki, mida Bock on kirjutanud, kõneleb autori poliitilise silmaringi avarusest.

1818. a. kirja koostamise ajaks olid Bocki poliitiline maailmavaade ja iseloom täiesti välja kujunenud. Bocki iseloomustavate omadustena võib nimetada energiat ning püüet aktiivsele tegutsemisele. Ta ei kaldu mõlgutavale elulaadile, vaid teda kannustab iha tegevuse järele, kus ta võiks rakendada oma silmapaistvaid võimeid. Elav osavõtt kodumaa saatusest, armastus ning lugupidamine rahva vastu, kelle seisukorra täit raskust ta selgesti näeb, kutsuvad temas esile püüdluse teenida kodumaad tõeliselt, mitte aga ainult oma ülemuse käskude kuuleka täitjana. Isamaasõda ning võit Napoleoni üle sundisid Bocki mitmeidki asju teiste silmadega vaatama. Need sündmused olid tema nagu paljudegi progressiivselt meelestatud aadlike ühiskondlik-poliitilise arenemise tähiseks.

Bocki poolt läbi elatud tragöödia oli tavaliseks tragöödiaks progressiivse aadli-intelligentsi hulgas dekabristide ajastul. Selle parimad esindajad ei leidnud isevalitsuslik-pärisorjusliku monarhia tingimustes oma jõududele rakendamisevõimalusi. «Pärisorjuslik Venemaa on tuim ja tardunud. Protesteerib tühine vähemik aadlikke, kes on rahva toetuseta jõuetud,»³ kirjutab V. I. Lenin selle ajajärgu kohta. Inimestel nagu Bock tuli kas leppida pärisorjusliku tegelikkusega ning muutuda lihtsaks alamaks või asuda võitluse teele. See tee oli väga keerukas ning raske ja kaugeltki mitte kõiki ei viinud ta revolutsioonilise võitluse paratamatuse tunnetamisele.

Bocki moraalsete printsiipide kindlus, tema veendumuste sõltumatus ja armastus kodumaa vastu teritasid tema tähelepanu rahva elu suhtes. Tema vaatluste sfääri kuulus ka talurahva elu, kelle seisukorra kogu talumatust ta hakkas juba ammu mõistma. Märkamatuks ei võinud talle jääda ka talurahva rahunud. Rahvaliidumine osutus tähtsaimaks teguriks vene intelligentsi ühiskondlik-poliitiliste vaadete kujunemisel. Oma töös ««Vehhi» kohta» märkis V. I. Lenin teatavasti täpselt ning selgelt ära selle teguri tähtsuse. Pärisorjusevastane liikumine rahvamassides avaldas oma mõju ka Bockile. Temas tõusis üha tugevamini protest isevalitsuslik-pärisorjusliku korra vastu, üha sagedamini tärkas tal mõte sotsiaal-poliitiliste reformide paratamatusest.

1815—1817. a. valmib Bocki programm lõplikult. Ta jõuab otsusele esitada oma läbikaalutud mõtted ulatuslikus kirjas ning enne selle ettelugemist maapäeval saata see Aleksandrile. Kirja koostamine ja selle toimetamine tsaarile on tähtsaimaks sündmuseks Bocki elus.

Bocki üldist filosoofilist maailmavaadet, niivõrd kui see kajastub tema kirjas, võib nimetada idealistlikuks. Temale on jumal maailmas toimivate materiaalsete ning vaimsete protsesside ainsaks allikaks. Tema teostes ei ole vihjetki püüdlusele postuleerida mingit eluprotsessi seaduspärasust. Bocki maailmavaates puuduvad igasugused materialistlikud elemendid. Ta arvab et «armastus, tõde ja jumal» on ainus igavene printsiip. Inimlik tahe on determineeritud jumaliku ettenägelikkuse poolt, mistõttu tema avaldused on «lõpmatult juhuslikud». Religioossetel dogmadel on igaveste ning absoluutsete tõdede iseloom ja nad peavad olema juhtivaks aluseks inimeste elus.

Bock idealiseerib kiriku osatähtsust riigis. Ta arvab, et oma kõlbelisdogmaatilistes funktsioonides võib kirik olla riigist sõltumatu isegi pärast viimase reformeerimist tema projekti järgi. Seepärast mõõnab ta täielikku ususallivust, mis peab tagama mistahes usundi riigistamise võimatuse.

³ В. И. Ленин, Соч., т. 19, стр. 294—295.

Kuulutades ususalivust, nimetab Bock õigeusu kirikut siiski valitsevaks, kuid seda valitsevust mõistab ta puhtmoraalselt, mitte juriidiliselt.

Inimese käitumise tugevaima imperatiivina on religioon Bocki vaatekohalt eetika aluseks. Ta sünnitab inimeses kohusetunde. Bocki kujutluse järgi seisneb kodanikukohus niisuguste suhete kehtestamises inimeste vahel, mis põhinevad südametunnistuse ja au käsul. Mingisugused muud motiivid ei tohi juhtida inimese käitumist. Kompromisse südametunnistuse ja au suhtes Bock ei luba, ükskõik kui tõsised poliitilised ning kodanlikud tagajärjed inimest ka ohustaksid. Kodaniku kohusetunde arendamine kõrvaldab võimaluse juhinduda inimlikus käitumises sellistest ebaväärikatest kirgedest, nagu auahnus, omakasupüüdlus, egoism.

Arendades mõtteid inimese kodanikukohusest, ei saanud Bock loomulikult mööduda ka enesest. Kõik tema otsustused enda üle on väga tagasihoidlikud. Kui ta oma toiminguid mainibki, siis teeb ta seda ainult selleks, et näidata oma kavatsuste puhtust.

Kirja koostamise fakti ennast ja otsust seda ette lugeda maapäeval käsitleb ta kodanikukohuse täitmisena. Ta mõistab, et säärane julgus ei jää karistamata, kuid hirm tagajärgede ees ei peata teda. Ta riivab korduvalt küsimust, millisel määral on kooskõlas tema moraalsed printsiibid ja tema isiklik elu. Viidates enesele, tahab ta näidata, et on võimalik elada, juhindudes südametunnistuse häälest. Ta avaldab, et tema majas ei ole pärisorje ja et kõik talle kuuluvad talupojad on saanud vabaduse. Perekonnaelu küsimustes arvestab ta üksnes südametunnistust ega tunne egoistlikke kasumotiive (ta peab silmas oma abielu eesti soost taluneiuaga ja talle osaks saanud teravaid etteheiteid kohalike aadlike poolt). Ta ei hooli välistest eraldusmärkidest, pidades neid lihtsalt «orjuse sümboleiks».

Venemaal kehtiva sotsiaalpoliitilise korra kriitikas (sellele küsimusele on pühendatud kirja esimene osa) ja oma programmi konstruktiivses osas (see on esitatud kirja teises osas) juhindub Bock oma teravast rahvuslikust ning klassikuuluvuse teadvusest. Päritolult on ta Liivimaa aadlik, kuid kõige vähem tunneb ta end liivimaalasena. Tõsi küll, ta ei unusta, et Liivimaa on tema sünnimaa, mistõttu see peab talle jääma kõige kallimaks paigaks maakeral, kuid Liivimaa ei ole siiski tema isamaa. Oma isamaaks loeb ta Venemaad tervikuna, toonitades täie kindlusega lahutamatu seost selle maaga.

Palju kõneleb Bock vene kultuurist. Vene kultuuri käsitleb ta omase kultuurina, mis on kujundanud tema poliitilise, filosoofilise ja kunstilise maailmavaate. Väga kõrgelt hindab Bock vene armeed. Kõik mis vene armees leidub eitavat, tuleb kanda tema arvates tsaar Aleksandri arvele, kelle kuriteod armee ja kogu riigi vastu on loendamatud. Kõrgel arvamusel on Bock ka vene taluinimesest. Ta on veendunud, et kodumaa-armastuse, südamepuhtuse, tubliduse ja taibukuse poolest kuulub vene talunimesele esikoht Euroopa rahvaste keskel.

Isamaa-armastuse motiiv heliseb Bocki teostes alatasa. Inimene, kellel puudub patriootiline tunne, sarnaneb Bocki vaatekohalt loomaga. Kosmopolitism «ei ole rohkem kui kaunistatud egoism ning armetus». Bocki patriotismis puuduvad igasugused truualamluse sügemed. Ta ei armasta Aleksandri Venemaad ega tema teenreid, keda ta häbimärgistab selle ajajärgu valitsusevaenulises kirjanduses harva esineva jõuga, vaid silmapaistva rahva maad, kellel on kuulus ajalooline minevik ja rikas tulevik. Bocki tuline isamaa-armastus ergutab teda tegutsemisele. Selle tegutsemise mõtet ning tähtsust näeb ta võitluses despotismi vastu, mis tema arvates hävitab Venemaa. Kuidas Bock saab aru selle võitluse iseloomust ja sisust, selgub tema edasistest arutlustest.

Kõneldes isamaa-armastusest, ei võinud ta loomulikult jätta puudutamata Isamaasõda, mis tema arvates osutus rahva ja aadli paremiku patriootiliste tunnete suurimaks avalduseks. Võidul Napoleoni üle olid Venemaa jaoks ülitähtsad tagajärjed. Bocki arvates näitas rahvas end võitluses Napoleoniga parema saatuse väärilisena. See mõte lähendab Bocki dekabristidele. Teatavasti kõnelesid viimased, et Isamaasõda oli tugevaks tõukeks rahva poliitilise kodanikuteadvuse ärkamisele. Erakordset tähtsust omistasid nad sellele sõjale rahvavabastusliikumise arenemises Venemaal ja ennast pidasid nad «kaheteistkümnenda aasta lasteks».

Oma patriootilisi tundeid tahab Bock sisendada kogu Liivimaa aadlile. Ta tahab oma tulevase kuulajaid maapäeval veenda selles, et ükski poliitiline ega ideeline orientatsioon peale vene orientatsiooni pole nende jaoks võimalik. Liivimaa enda huvides on loobuda venelastest irdumisest. On aeg, ütleb Bock, jätta selle suure rahva vaatlemine «saksa filosoofia kõrgustelt». Liivimaa aadli jaoks peab Venemaa olema suur ning püha isamaa. Saja aasta kestel on Liivimaa ja vene aadelkond koos verd valanud isamaa kaitsel, aga kui kõne all on isamaa, siis ei jää Liivimaa aadel maha kellestki kogu Venemaal.

Liivimaa minevikust kõneldes hindab Bock ilmselt üle oma kaasmaalaste osatähtsust. Vastupidiselt tõsiasjadele on ta veendunud nende kultuurreegerlikkuses Euroopa idaosas. Saksa kolonisaatorite tõeline eesmärk Baltimaail jäi talle varjatuks. Vähe sellest, ta arvab, et isegi pärast Liivimaa ühendamist Venemaaga jätkasid saksa rüütlite järeltulijad headtegeva mõju avaldamist Venemaale. Sääraselt arutledes näitas Bock, et kuigi ta pidas end venelaseks, polnud saksa pärm temas siiski veel lõpuni lahtunud.

Soovitades Liivimaa aadli sulamist vene omasse, ei arvanud Bock, et Liivimaa aadel peaks end ülemvõimu suhtes seadma samasse seisukorda, milles oli vene aadel. Liivimaa aadelkond omab konstitutsioonilisi õigusi, mis võimaldavad tal säilitada sisemise autonoomia. Need õigused võimaldavad tal asuda kogu Venemaa aadli etteotsa, et lahendada konstitutsiooni kehtestamise küsimus, mis piiraks isevalitseja despotlikku võimu. Selleks, et panna piir vene tsaari despotismile, on vaja mitte ainult soovi, vaid ka selle soovi realiseerimise võimalust. Despotismi poolt mahasurutud vene aadlil ei ole mingisuguseid õigusi, mis võimaldaksid tal tsaari vastu välja astuda. Võitluses despotismiga ei ole tal mitte millelegi toetuda: tal ei ole juriidilisi õigusi ega kirjutamata seadusi. Seevastu aga omab Liivimaa aadel seda, mis puudub vene aadlil. Toetudes oma ajalooliste kogemustele, võivad Liivimaa aadlikud asuda konstitutsioonilise liikumise etteotsa Venemaal.

Siinkohal tuleb märkida, et Bocki konstitutsiooniprojektil, mille ta esitas oma kirja teises osas, ei ole midagi ühist Liivimaa «konstitutsiooniga». Liivimaa aadlilkonna õigusi käsitleb Bock aadliseisuse poliitilise organisatsiooni ajaloolise kogemusena. Nagu edaspidisest nähtub, ei ole kõigil sellel, mis moodustas Liivimaa aadli autonoomse olemasolu õiguse, sisuliselt mitte vähimatki ühist sellega, mida pani ette Bock.

Bocki üldpoliitilise maailmavaate aadellik klassisuund avaldub mitte ainult esitatud arutlustes, mis näitavad, et ta on vägagi hästi teadlik oma kuuluvusest aadliseisusse ega soovi sellest sugugi lahkuda. Tema aadellikud suunitlused on leidnud selge väljenduse ka selle asjaolu rõhutamises, et ta ei ole revolutsionäär. Ta tunnistab avameelselt, et ta kardab revolutsiooni. Ta hülgab kategooriliselt mõtte apelleerimisest rahva poole mistahes vormis. Ta arvab, et isegi tema valitud tee, s. t. kirja koostamine ning selle ettelugemine maapäeval, ei ole täiesti ohutu. Võimu on alati ohtlik rünnata, sest võim on ühiskondliku korra tugi. Kuid seisukord on

niivõrd tõsine, et seda ohtu tuleb ignoreerida ja näidata Aleksandrile tõde kogu tema alastiolekus. Kui seda tegemata jätta ja vastavaid abinõusid mitte tarvitusele võtta, võib seisukord muutuda ähvardavaks, s. t. võib toimuda revolutsioon.

Oleks siiski ebaõige piirduda üksnes selle iseloomustusega Bocki ühis-kondlik-poliitiliste suunitluste kohta. See madaldab teda liigselt, vähendades tema väljaastumise tähtsust. Bocki ajendeiks ei ole mitte ainult aadliku omakasupüüdlikud tunded, kes kardab talurahva rahutusi ja ainult nende vältimise eesmärgil on valmis lausuma julge ning vaba sõna. Olgugi, et Bock ei ole kaugeltki vaba egoistlikest tundeist, ometi kogu tema elu kuni kirja koostamiseni, rida väljendusi selles kirjas, millest on juttu allpool, ja selle kirja kirjutamise fakt ise veenavad meid selles, et tema väljaastumist ei tule võtta üksnes mõisnike huvide kaitsmise aktina mõisniku poolt.

Oma seisukohti talurahvaküsimuses on Bock väljendanud väga vähe. «Orjus on samavõrd mõttetu kui pahameelt tekitav institutsioon,» kirjutab ta oma kirja esimeses osas. Selle kirja teist osa moodustava konstitutsiooniprojekti ühes paragrahvis deklareerib Bock, et kõik klassid, kelleks rahvas jaguneb, peavad kasutama võrdselt kodanikuõigust, s. t. on ilmne, et pärisorjuslik õigus tuleb tühistada, sest kodanikuvabadus ei ole kooskõlastatav pärisorjuslike vahekordadega. Aleksander oleks pidanud näitama kindlust ja otsustavust pärisorjuse kaotamisel, kuid ta ei tee seda, sest ta on üldse võimetu Venemaale midagi head tegema. Seepärast peab Bock tarvilikuks kokku kutsuda organi, mis oma funktsioonidelt vastaks asutavale kogule ja mis muude küsimuste hulgas hakkaks tegelema ka talurahvaseaduste väljatöötamisega. Bock mõõdub vaikides talurahva vabastamise tingimustest. Vihje sellele, et ta peab võimalikuks jagada talurahvale maad, sisaldub ühes tema projekti paragrahvis, kuid kirja esimeses osas ei puudutata seda küsimust üldse. Samuti ei ole kirjas mingisuguseid viiteid selle kohta, kuidas Bock kujutles vabastatud talupoegade ja mõisnike vahekorda.

Väga suurt tähelepanu pühendab Bock oma kirja esimeses osas Aleksandrile. See on jõuline pamflett tsaari kohta. Despotismi, silmakirjalikkust, argust, salakavalust, võimetust riigi valitsemiseks, hoolimatust Venemaa rahvuslike huvide ning vajaduste suhtes — kõiki neid Aleksandri iseloomu külgi paljastab Bock halastamatult ning kirglikult. Pärast esimesi valitsemisaastaid, mis sisendasid tsaari alamaile usku paremasse tulevikku, saabus karm pettumus. Aleksander andus madalatele kirgedele ning kapriisidele ja tegi kõikvõimalikke alatusi. Demagoogia ja vagatsemine on alati olnud türannide ustavad kaaslased; nad on ka Aleksandri iseloomustavateks joonteks. Tsaarile meeldib, et teda peetakse kristluse hooldajaks, seaduseandjaks, sangariks, kunstide ja teaduste kaitsjaks, rahva isaks. Tõeliselt aga, niipea kui asi jõuab tsaari «õilsate» kavatsuste teostamiseni, muutub kõik väliseks paisteks, mida ta nii armastab. Aleksander ei taha mingisuguseid muudatusi ja hindab kõige enam oma piiramatu võimu.

Tsaar kardab enda ümber näha andekaid inimesi, sest need võiksid ainult toonitada tema armetust. Seepärast ümbritseb ta end sihilikult andetute ja nurjatutega. Sellistel tingimustel valitseb asjaajamises täielik korralagedus. Üks Aleksandri suurimaid roimi on tema poliitika armee suhtes. Suurepärasest vene armeest tegi ta mängukannide kollektsiooni, mis pakub talle ajaviidet paraadidel. Tsaari kiring paraadide vastu pole üllatav, sest paraad on «tühisuse pidustus». Tsaar ei taipa, et ta etendab paraadidel narri osa, mängides väepealikut, kes on võitnud lahingu. Aleksandri paradomaania tagajärjed avaldusid sõdade ajal Napoleoniga. Austerlitz ja

Bautzeni lahingute ebaõnnestumise ning Drissa laagri idee läbikukkumise kirjutab Bock tervenisti Aleksandri arvele. Tsaar ei ole mingil määral Venemaa 1812—1814. a. võitude organiseerijaks. Napoleoni võitmise au tuleb anda rahvale ja teda juhtinud aadlikele, mitte aga tsaarile, kes, vastupidi, kaldus kokkuleppele Napoleoniga. Kui Aleksander, hoolimata rahva nõudest jätkata sõda kuni võiduni, oleks siiski sõlminud rahu, siis oleks venelased seda niisama vähe austanud kui hispaanlased Bayonne'i rahu.

Kuid Bock ei piirdu Aleksandri isikliku aupaiste mahakiskumisega. Ta püüab hajutada ka pieteeditunnet tema vastu, mis põhineb Venemaal valitsenud ja kiriku poolt pühitsetud traditsioonil tsaarivõimu pärilikkusest. Aleksander ei omandanud trooni pärimisõiguse põhjal, sest see õigus oli rikutud troonipärimisega avalduse korras, märgib Bock, viidates ilmselt Pauli tapmisele. Aleksandril puudub võimalus toetuda ka temale antud vandetootusele, sest religioon ei või anda tagatisi igasugustele kuritegudele — jällegi vihje sellele, et Aleksander tuli võimule üle oma isa laiba. Peale selle osutus ta vandemurdjaks oma alamate suhtes: ta murdis pühaliku töötuse valitseda «järgides Peeter I seadusi ja Katariina II tundeid». Vandemurdmine tsaari poolt annab tema alamatele aluse tunda end vabana temale antud vandest. Järelikult, jõuab Bock otsusele, «põhinevad meie truualamlikkuse kohustused vabal kokkuleppel». Säärasele järeldusele võis jõuda ainult inimene, kes otsustavalt eitab monarhistliku võimu jumalikku päritolu.

Venemaa katastroofiline seisukord, mida Bock kirjeldab, pole tema arvates tingitud mitte üksnes valitseva monarhi täielikust sobimatusest ja võimetusest. Bock teab, et asi ei seisne tsaari isikus, et maal, kus tsaari tahe on ainsaks seaduseks, ei suudagi tsaar kunagi olla aadlike ja kogu rahva heakskiidu vääriline. Kurja juur ei peitu tsaari isikus, vaid selles, et Venemaa riiklik kord rajaneb despoodi piiramatule võimule.

Bocki poolt kujutatud pilt Venemaa olukorrast on sünge. Aleksandri piiramatu omavoli, korrupsioon riigiaparaadis, segane asjaajamine riigivalitsemises, maa raske majanduslik olukord, talurahvaküsimuse lahendamatus talurahva ülestõusu alalise ohu juures, armee degradeerimine — säärane on suure rahva kurb saatus, kellel on olemasoluõigus, mis vastab tema teenetele maailma ees, kuid keda aheldavad orjaahelad.

Radikaalsete muutuste vajalikkus Venemaa riiklikus korras näib Bockile seda ilmsemana, et maailmas toimuvad tõsised sündmused, millest Venemaa ei saa kõrvale jääda. Prantsuse revolutsioon, Napoleoni sõjad ja Napoleonile järgnenud muutused Euroopa elus rikkusid maailma rahuliku eluviisi ja avasid ühtlasi uue lehekülje maailma ajaloos. «Vanade vormide muutumine toimub silmanähtavalt,» kinnitab Bock. Ta usub, et nende vormide asemele tulevad paremad, kuid ta tahab, et seda saavutataks kõige väiksemate ohvrite ja eksituste hinnaga. On võimatu likvideerida maailma muutnud sündmuste tagajärgi ja need tuleb vastu võtta, aga olles need vastu võtnud, tuleb teostada vajalikud muudatused Venemaa riiklikus korras.

Neid muudatusi saab teha asutava kogu kokkukutsumise teel. See peaks koosnema aadli poolt valituist, kes koos teiste klasside esindajatega töötavad välja konstitutsiooni. Asutava kogu koosseisust ei kõnele Bock midagi, kuid otsustades mõningate kaudsete andmete järgi, mis sisalduvad kirjas, eeldas ta peale aadli poolt valitud esindajate ka vaimulike, kolmanda seisuse ja talurahva esindajate osavõttu asutavast kogust.

Bocki arvates peab asutava kogu kokku kutsuma tsaar — Bock tunnustab ainult oktroeeritud konstitutsiooni. Tsaar aga võib asutava kogu kokku kutsuda, andes järele Bocki-taoliste inimeste pealekäimisele. Bock ei loo endale illusioone selle kohta, et tsaar võiks tähele panna ainuüksi

tema, Bocki, häält. Vähe sellest, ta on veendunud, et tema väljaastumine pöörab ta peale Aleksandri viha. Ta läheb sellele teadlikult vastu, nähes eneses ohvrit, mis on toodud isamaa hüvangu nimel. «Ohvrid on alati vajalikud, enne kui saavutatakse võit», kirjutab ta oma kirjas. Kuid niisugune ohver ei kao jäljetult, ta saab eeskujuks teistele. Hukku Bock ise, jagagu tema saatust teisedki, kuid võit saavutatakse siiski. Niisugune ongi Bocki seisukohalt võitlus despotismiga.

Nõnda arutleb tüüpiline aadli-opositsiooni esindaja. Kuskil oma kirjas ei paljasta Bock oma aadlipärast piiratust nõnda ilmselt kui selles mõttekäigus. Bocki ohvrivalmidus, tema kodaniku-mehisus, tema kaheldamatu ausus ei suuda varjata tema poliitilise maailmavaate piiratust, mis on nii iseloomustav aadli-opositsiooni esindajale. Bock ei ole revolutsionäär. Keegi ei või öelda, kuidas tema vaated oleksid kujunenud edaspidi, kui tema elu poleks purunenud mõni nädal pärast kirja koostamist, kuid selle ärasaatmiseni Aleksandriale ei tõusnud Bock kõrgemale opositsionäärist, kuigi ta oli julge, tuline ning veendunud opositsionäär.

Tsaari poolt kokku kutsutavale asutavale kogule esitab Bock konstitutsiooniprojekti, mille põhilised teesid seisnevad järgmises.

Venemaa poliitilist korraldust kujutleb Bock konstitutsioonilis-monarhistlikuna, kuid Bocki projektis on monarhile antud niivõrd piiratud õigused, et ta pigemini meenutab vabariigi presidenti. Monarhi ainsaks prerogatiiviks on seaduste algatamise ja ametiisikute määramise õigus. Seadus on monarhi võimu allikaks. Monarh on oma käitumise eest vastutav, väidab Bock, märkimata seejuures, missuguse organi ees ta on vastutav ja kellele kuulub õigus teda vastutusele võtta. Monarhi võim ei ole suveräänne, tema võimupiirid muutuvad sõltuvalt asjaoludest, ja nende asjaolude tekkimist ei määra mitte tema ise, vaid seadusandlik kogu. Võimutäiust omab monarh ainult seni, kuni ta ei riiva mõne klassi või üksikisiku õigusi. Riigi eelarve koostamise ja relvastatud jõudude hulga kindlaksmääramise õigus ei kuulu monarhile. Tal pole ka kohtulikku võimu, vaid ta ainult kontrollib kohtuid ja omab õigust kohtuotsuseid kergendada.

Bocki projekti järgi kuulub seadusandlik võim seadusandlikule kogule. See koosneb rahva poolt valitud ning korrapäraselt kokkutulevaist esindajaist. Bock ei märkinud, missugustele seisustele kuulub esindusõigus seadusandlikus kogus. Seadusandlik kogu omab täit seadusandlikku võimu (välja arvatud seaduste algatamise õigus): «ühelgi seadusel ei või olla jõudu ilma tema heakskiitmiseta rahva poolt» — nii kõlab üks Bocki projekti paragrahve. Öelduga piirubki kõik see, mida Bock pidas vajalikuks kirjutada seadusandliku võimu korraldamise kohta. Ta vaikib sellistest küsimustest nagu valimisõigus, seadusandliku kogu kokkutuleku perioodilisus ja kodade arv, vetoõigus, seaduse vastuvõtmise protseduur jne.

Kogu elanikkonnale määrab Bock võrdsed õigused: kõigil on «ühesugune õigus seaduslikule kaitsele ja ühesugune kodanikuvabadus». Kuid «tema enda huvides jaguneb rahvas klassideks», märgib Bock. Nendest klassidest, milleks jagatakse tema projekti järgi reformitud Venemaa elanikkond, mainib Bock ainult aadlit ja vaimulikkonda. Aadlile peab riigis kuuluma eriline seisukoht, kuid seda erilist seisukohta ei käsitle Bock sugugi mitte poliitiliste ja majanduslike privileegide säilimisena. Bock peab tarviliseks eraldada aadli erilisse sotsiaalsesse kategooriasse ainult seetõttu, et tema vaadete järgi kuulub aadlile kõigi teiste seisustega võrreldes moraalne ja kultuuriline üleolek. Selle asjaolu rõhutamine, et igal klassil on ühesugune seaduslik kaitse ja ühesugune kodanikuvabadus, samuti ka see, et «teadmine võrdsustab ametipidamise õiguse», tõendab, et Bock eitab seisuslikke privileege, s. t. eelkõige aadli privileege.

Küsimus talurahva ja kolmanda seisuse õigustest ja kohustustest, samuti küsimus kõigi seisuste omavahelistest suhetest jääb projektis täiesti puudutamata. Talurahva vabastamisest ei ole Bocki projektis räägitud sõnagi. Kõik, mis ta selle kohta peab vajaliseks öelda, esitab ta kirja esimeses osas. Kodanikuõiguste alused elanikkonnale on Bocki projektis määratud suure täpsusega. Bock deklareerib sõna- ja trükivabadust, kuigi mõningate piiramistega. Ta näeb ette igauhe õigust teha kõik, mis ei riiva ühiskondlikku korda; näeb ette piiramatut hariduse vabadust kõigile, kohutute valitavust, nii tsiviil- ja kriminaalkohtupidamise kui ka valitsuse kogu tegevuse avalikkust. Ta seab sisse kõigi ametiisikute vastutavuse kohtu ees ja peab seaduserikkumist võrdseks riikliku kuriteoga.

Eriline koht on Bocki projektis jäetud välismaalaste küsimusele. Bock märgib, et välismaalasi võib lubada tegelda ainult teadusega, silmapaistvaid välismaa ohvitseri aga võib vastu võtta armeesse. Järelikult piirab Bock välismaalaste tegevussfääri õige tugevasti. Tema patriotism ei lepinud välismaalaste lautamisega kõigil elualadel, mis omandas Aleksandri valitsemispäevil teatavasti õige suure ulatuse. Peale välisriikide alamate mõistab Bock välismaalaste all ka mittekristliku usutunnistusega isikuid. Seega kuuluvad kõik Venemaal elunevad mittekristlased Bocki järgi välismaalaste hulka ja sellistena on nende õigused piiratud võrdsel alusel välisriikide alamatega. Bocki poolt esitatud rahvusküsimuse lahendusviis ei saa märkamatuks jääda natsionalistlikud seisukohad.

*

1818. a. kiri on viimane Bocki poolt kirjutatud dokument, millel on ühiskondlik-poliitiline tähtsus. Vähem kui kaks kuud pärast kirja koostamist heideti ta tsaari tahtel Schlüsselburgi kindluse kasemattidesse. Üheksa aasta pärast vabastati ta üksikvangistusest vaimselt segasena ja saadeti Võiskule, kus ta elas kohalike võimude järelevalve all. Ta mõistus ei tulnud tagasi kuni tema surmani 1837. aastal. Kindluses viibimise ajast ning hilisemast perioodist ei ole Bockilt midagi järele jäänud peale perekondliku sisuga kirjade ning ametiisikutele suunatud palvete. Bock ei olnud enam võimeline kirjutama mingisuguseid dokumente, mis oma sisult oleksid sarnanenud 1818. a. kirjale, või tema muudele, varasematele töödele. Aasta 1818 on tema kodanliku surma aastaks.

Järelikult, kui püüda määrata Bockile kuuluvat kohta vene ühiskondlik-poliitilise mõtte ajaloos, siis võib seda teha ainult enne 1818. aastat esile kerkinud fakte ja asjaolude põhjal. Bocki poliitilise ideoloogia kõrvutamine ja võrdlemine sellega, mida ühiskondlik-poliitiline mõte andis hilisemal ajal, oleks vastuolus historismi elementaarsete nõuetega.

Täiesti loomulik on Bocki poliitilise programmi võrdlemine dekabristide salaorganisatsioonide programmidega nende programmide selles arengustaadiumis, mis langeb aastatele 1816—1817—1818. Dekabristidele lähendab Bocki viha pärisorjuse ja despotismi vastu, võitlusvalmidus nii ühe kui ka teise vastu, aktiivne armastus kodumaa vastu, selge teadvus suurtest sotsiaalpoliitilistest muudatustest, mis olid toimunud või toimumas üldeuroopalikus ulatuses, suhtumine rahvasse kui ajaloo subjektisse ja mitte objektisse, ning erinevate sotsiaalsete kategooriate poliitilise ja juriidilise ebavõrdsuse eitamine. Need ideed said aluseks dekabristide salaorganisatsioonide programmidele nende olemasolu algusest peale. Need ideed ühendasidki Päästeühingu liikmeid, niipalju kui võime otsustada meieni ulatunud katkendlike ja mitte alati selgete andmete põhjal selle kohta.

Nende ideede käsitus, rakenduses poliitilise võitluse konkreetsetele ülesannetele, oli Päästeühingu programmis summaarne niivõrd, kui seda

võimaldavad väita kasinad andmed selle organisatsiooni kohta. Oma täpsuse, avaruse ja üksikute osade viimistletuse poolest jäi see maha Bocki programmist. Selles suhtes on Bocki kiri küpsem dokument kui esimese dekabristide organisatsiooni programm.

Selle küpsuse seletust tuleb otsida mõlema programmi koostamise erinevatest tingimustest. Bock oli üksik. Tal ei tulnud mitte kellegagi vaielda, mitte kellegi ees oma väidete õigsust kaitsta, mitte kellegi vastu-seisu murda. Tal oli tegemist üksnes iseendaga ja ta võis oma mõtteid arendada lõpuni, mille määras tema oma poliitiline teadvus ja südame-tunnistus. Päästeühing aga kujutas endast kaunis kirjut organisatsiooni, millesse kuulus erinevate veendumuste ja vaadetega inimesi. Osa neist asus teatavasti väga mõõdukal seisukohal, jäädes Bockist kaugele maha. Päästeühingu asutajail tuli seda arvestada ja seetõttu selle organisat-siooni programmiliste nõuete sõnastamisel piirduda üksnes summaarsete teesidega, mis oleksid vastuvõetavad kõigile liikmeile. Vaevalt võib kahelda selles, et I. D. Jakuškinit, M. S. Luninit ja P. I. Pestelit rahuldus vähe Päästeühingu programmiliste nõuete laialivalguvus. Poliitilise küp-suse poolest ei jäänud need dekabristid Bockist maha.

Oma kirja saatis Bock tsaarile. Sellega ta rõhutas, et mõte revolutsioonist on talle võõras (revolutsiooni eitamisest kõneleb ta ka kirjas eneses). Kuid ega siis Päästeühingu liikmedki tulnud otsekohe mõttele organiseerida salajane revolutsiooniline ühing. Oma esimesel üle-kuulamisel Peterburis tunnistas P. I. Pestel: «Ühingu esialgseks kavatsu-seks oli talurahva vabastamine, selle teostamisviisiks — veenda aadlit sellele kaasa töötama ja kogu seisuse nimel seda alandlikult paluda imperaatorilt.»⁴ Oma vastuses juurdluskomitee küsitluspunktidele 13. jaanuarist 1826. a. kirjutas ta, et Päästeühingus «on algusest peale räägitud soovist kinkida vabadus pärisoristele talupoegadele ja selleks kutsuda üles suurt osa aadlikest esitama imperaatorile sellekohast palvet. Seda korrati korduvalt hiljemgi, kuid esialgne mõte sellele oli lühiajaline, sest me veendusime peatselt, et ei saa aadlikke selles veenda».⁵ Sellest tunnistusest ilmneb täie selgusega, et kuigi tsaari poole pöördumise mõte oligi lühiajaline, tulid Päästeühingu liikmed selle juurde siiski korduvalt tagasi juba organisatsiooni olemasolu algusest peale. Nagu P. I. Pesteli sõnad näitavad, ei loobutud sellest mõttest mitte seepärast, et Päästeühingu liikmed taipasid taoliste pöördumiste lootusetust ja tulid revolutsioonilise võitluse mõttele, vaid seepärast, et nad olid jõudnud arusaamisele, et «ei saa aadlikke selles veenda».

Teatavasti oli Venemaa monarhistliku või vabariikliku konstitutsiooni küsimus Päästeühingus pikaajaliste vaidluste teemaks. Enamus ühingu liikmeist asus pikemat aega monarhistlikel seisukohtadel. Ainsaks erandiks oli M. N. Novikov, kes oli veendunud vabariiklane. Järelikult ei erinenud ühingu algpäevil tema liikmete arvamused Bocki poolt avaldatud mõtetest ka nendes küsimustes.

Niisiis, kõrvutades Bocki konstitutsiooniprojekti põhiteese Päästeühingu algperioodi programmiliste ning taktikaliste seisukohtadega, peame tunnustama nende ühtelangemist. Teha oletusi selle kohta, mis oleks juhtunud Bockiga, kui ta poleks kaotanud vabadust, pole mõtet. Muidugi võib oletada, et ta ei oleks jäänud 1818. a. kujunenud seisukohtadele, kuid lootusetu oleks püüda lahendada küsimust, kummale poole ta oleks hakanud evolutsioneeruma. Oletuseks, et Bock oleks jõudnud dekabristmini sel kujul, nagu see ideelis-poliitiline liikumine esines 1825. aastal, on seda

⁴ Восстание декабристов. Материалы. Т. IV, М.-Л., 1927, lk. 80.

⁵ Samas, lk. 101.

vähem alust, et Bock ei olnud salaühingu liige. Sõltus ju dekabristide ideeline kasvamine teatud määral ka sellest, et nad olid seotud salaühinguga. Küsimust sellest, kas Bockist oleks saanud salaühingu liige, pole mingil määral võimalik isegi hüpoteetiliselt lahendada. Salaühingusse võis Bock astuda üksnes õige mitmetel tingimustel, mille üle on raske otsustada.

Nii või teisiti, kuid 1818. aastal valitses Bocki ja Päästeühingu liikmete vahel programminõuete ja taktikaliste printsiipide ühtsus. Oma elu purunemise hetkel sammus Bock vene aadli ühiskondlik-poliitilise mõtte eesrindlikemate esindajate võitlusjoonel. See määrab tema koha vene vabastusliikumise aadlike-ajastu arenguloos.

*NSV Lüüdi Teaduste Akadeemia
Ajaloos Instituut*

КОНСТИТУЦИОННЫЙ ПРОЕКТ Т. Г. БОКА (1818 г.)

А. В. ПРЕДТЕЧЕНСКИЙ,
доктор исторических наук

Резюме

Тимофей Эбергардт Георгиевич Бок родился в Лифляндии в 1787 году. 17 лет он поступил на военную службу. Он принимал участие в русско-турецкой войне 1806—1812 гг., в Отечественной войне и в заграничных походах 1813—1814 гг., приобретая репутацию храброго и распорядительного офицера. В 1816 г. он вышел в отставку и поселился в своем родовом поместье Выйзику (Войзек). Еще будучи на военной службе, он написал несколько обращенных к Александру I и лицам, занимавшим высокое положение в военном мире, писем и записок, в которых высказывался в пользу необходимости экономических и культурных преобразований. В 1815—1817 гг. окончательно вырабатывается программа Бока. Он приходит к мысли изложить ее в обширной Записке и представить на рассмотрение Лифляндскому ландтагу. В 1818 г. Записка была написана и, прежде представления ее в ландтаг, послана Александру I. Царь немедленно отдал приказание заключить Бока в Шлиссельбургскую крепость. Бок пробыл в крепости до 1827 г. Освобожденный в состоянии полного умственного расстройствa, он был отправлен в Выйзику под надзор местных властей. В 1837 г., не излечившись от своей психической болезни и многочисленных физических недугов, он покончил с собой.

Записка Бока делится на две части: в первой он излагает свои общие философские, политические, социально-экономические взгляды; во второй набрасывает проект конституции России. Общее философское мировоззрение Бока от начала до конца идеалистическое. В нем отсутствуют всякие элементы материализма. Религиозные догматы для Бока имеют характер вечных и абсолютных истин. Они должны быть руководящим началом в жизненной деятельности людей. Религия является основой этики. Она рождает в человеке чувство долга. Гражданский долг в представлении Бока состоит в установлении таких отношений между людьми, которые основаны на велениях совести и чести. Компромиссов с совестью и честью Бок не допускает.

В критике существующего в России строя и в конструктивной части своей программы Бок отталкивается от отчетливого сознания своей национальной и классовой принадлежности. Своим отечеством он считает Рос-

сию, неразрывную связь с которой он подчеркивает со всей определенностью. Русская культура воспринимается им как родная культура, сформировавшая его политическое, философское и художественное мировоззрение. Бок очень высокого мнения о русской армии. Столь же высокого мнения он о русском крестьянстве. Мотив любви к отечеству звучит в сочинении Бока постоянно. Космополитизм, с его точки зрения, — заблуждение. Отечественная война, по мнению Бока, явилась величайшим выражением патриотических чувств народа и могучим толчком к пробуждению политического и гражданского сознания народа. Эти мысли роднят Бока с декабристами.

Бок убежден в необходимости для всего лифляндского дворянства ориентации только на Россию. Он предлагает слияние лифляндского дворянства с русским. Это слияние ему кажется тем более целесообразным, что автономные права лифляндского дворянства, рассматриваемые им как исторический опыт политической организации дворянского сословия, позволяют лифляндскому дворянству стать во главе всего дворянства России для решения вопроса о введении конституции, ограничивающей деспотическую власть самодержца.

Бок всячески подчеркивает, что он не революционер. Мысль о какой бы то ни было форме апелляции к народу категорически им отвергается.

Свою точку зрения на крестьянский вопрос Бок изложил очень сжато. Он — сторонник освобождения крестьян от крепостной зависимости. Но он обходит молчанием вопрос об условиях освобождения. Намек на то, что он допускает возможность наделения крестьян землей, содержится в одной из статей его конституционного проекта.

Очень большое внимание в первой части Записки уделено Александру I. Бок написал исполненный силы памфлет против царя. Деспотизм, лицемерие, трусость, коварство, неспособность управлять государством, пренебрежение к национальным интересам и нуждам России — все эти стороны характера Александра разоблачены Боком с беспощадностью и со страстью.

Тяжелое положение России представляется Боку порожденным не столько злой волей правящего монарха, сколько тем, что государственный строй России основан на неограниченной власти деспота. В этом следует искать причину коррупции государственного аппарата, запутанности в делах государственного управления, тяжелого экономического положения страны, неразрешенности крестьянского вопроса.

Изменение государственного строя в России может быть реализовано путем созыва Учредительного собрания. Созвать его должен царь — Бок не допускает никакой конституции, кроме октроированной. Царь будет вынужден сделать это под давлением лиц, выступающих, подобно самому Боку, с разоблачением всех отрицательных сторон социально-политического строя России. В этом ходе мыслей сказалась дворянская ограниченность Бока.

Политическое устройство России, проект которого набросан в Записке, мыслится Боком как конституционно-монархическое. Но монарх в проекте Бока наделен столь ограниченными правами, что он скорее напоминает президента республики. Законодательная власть принадлежит законодательному собранию, социальный состав которого в проекте не указан, как не указан и способ разрешения вопросов об избирательном праве о процедуре прохождения законов и т. д. Законодательное собрание обладает всей полнотой законодательной власти, за исключением права законодательной инициативы.

Все население обладает одинаковыми гражданскими правами. Экономические и политические привилегии дворянства в проекте отрицаются.

Провозглашается свобода слова, печати, выборность судов, гласность судопроизводства и всех действий правительства. Все должностные лица ответственны перед судом. Круг деятельности иностранцев должен быть ограничен лишь наукой и занятием незначительных должностей в армии. К иностранцам Бок причисляет и живущих в России лиц нехристианских вероисповеданий.

Сравнение Записки Бока с декабристскими политическими документами, написанными до 1818 г., т. е. до времени создания Записки, позволяет установить совпадение их программных и тактических установок. Нет данных для решения вопроса о том, какова была бы эволюция взглядов Бока, если бы он оставался на свободе. Но ко времени его гражданской смерти он шел в рядах наиболее передовых деятелей русской дворянской общественно-политической мысли. Этим определяется его место в развитии дворянского этапа русского освободительного движения.

*Институт истории
Академии Наук СССР*